

Az emberiség legnagyobb mozgalma*

„Megoldás az is, ha mások hasonlatosságára élünk.”
Albert Camus: *A bukás* (Szávai Nándor fordítása)

„Ne legyen más, aki önmaga is tud lenni!”
Paracelsus: *Paragranum* (Adamik Lajos fordítása)

„Ám aki maga semmi, odakint sem talál rá immár semmire.”
Ernst Bloch: *Az utópia szelleme* (Mesterházi Miklós fordítása)

„Marx: Két út járható alapvető változások előkészítéséhez.
Egyik út: a konkrét történelmi helyzet analízise. A másik:
a legmélyebb személyes tapasztalat víziós alakítása.”
Peter Weiss: *Hölderlin* (Vas István fordítása)

Mondandómat két példával vezetném föl. Nem nehéz elképzelni, hogy betör a piacra valamilyen újdonság, amit az emberek egy része megpróbál megszerezni. A többség azért vásárolja meg ezt a divatosá vált árucikket, mert befolyásolja a közhangulat. Tulajdonképpen sodródik a környezetével. De lehetséges olyan ember is, aki azért veszi meg az adott árut, mert komoly megfontolás után úgy döntött, hogy neki most igen fontos személyes (a személyiségéből fakadó) igénye az adott termék megszerzése. A két történetben maga a cselekedet (a vásárlás) azonos és ugyanaz a végeredmény, de alapvetően eltérő a hozzá vezető út. Ezért a két vásárlás jelentése is különböző.

A másik példa. Nézzünk egy parlamenti választást, amelyen többen tudatosan nem élnek a szavazati jogukkal. Van, aki azért tartja magát távol, mert az a szervezet, amelynek tagja, vagy amellyel rokonszenvez, távolmaradásra szólított fel. Egy másik ember azért nem megy el

* A *Baloldali Alternatíva Egyesülés* összejövételén, 2018. december 16-án megtartott előadás írásos változata.

szavazni, mert az általa követett eszme szerint egyáltalán ne vegyünk részt az ilyen hatalmi játékokban: bojkotálni kell minden parlamenti választást. Tehát ő nem valamilyen szervezeti utasítás, hanem egy eszmei útbaigazítás miatt tartózkodik a választáson való részvételtől. Egy harmadik egyén pedig elgondolkodik, és némi mérlegelés után arra a következtetésre jut, hogy a személyiségére figyelve, neki itt és most ki kell maradni ebből az egészből.

A két példa azt kívánta illusztrálni, hogy különböző egyének cselekvését eltérő dolgok motiválják, irányítják. Van, aki leginkább a szokásokra, divatokra, van, aki külső felszólításra, útmutatásra, és van, aki valamilyen eszmére, ideológiára hallgat. És olyan egyén is akad, aki mindenekelőtt önmagára hallgat: álláspontja szerint neki az a legjobb, ha mindenről saját véleményt alakít ki és személyes döntéseket hoz.

Az egyes egyén beállítódása – végső fokon – vagy személyes, vagy nem az. A személyes döntés mindig egyéni. A személyiség önállóságra törekvése és viszonylagos önállósága fejeződik ki benne. A maga önállóságára adó, személyiségét fontosnak tartó egyén – amennyiben következetes – kénytelen egyedisége alapján szemlélni és viselkedni.

Személyes valóság

Az egyedi személyiség nem tekinthető függetlennek: kívülről meghatározott és autonóm, személytelen és személyes tényezők, mozzanatok vegyülete – arányukon, mértékükön múlik az illető konkrét beállítódása. Egyedi, egyéni megnyilvánulása ennek a kettős meghatározottságnak (külső és öndetermináltságnak) a terméke, eredője. A saját mérlegelést, megfontolást követő döntés azonban – bármilyen irányú, tartalmú maga a döntés – mégiscsak saját, személyes.

Mindenki csak a maga módján lehet önmaga. Ezért az önállóságra törekvő személyiség kénytelen mindenekelőtt saját magára figyelni. Befelé tekinteni, komolyan szembenézni, tisztába jönni önmagával. És ehhez az „önmagához” keresni a legmegfelelőbb külső lehetőségeket. Természetesen a külső környezet – erősebben vagy gyengébben – visszahat a személyiségre és általában (hacsak nem idéz elő egy szélsőségesen védekező alapállás teljes bemerevedést) változtat, alakít is rajta. Kisebbségi kölcsönhatás jön létre közöttük.

A tudományosan feltárt általános érvényű valóságtól különbözik egy másik, a – Polányi Mihály nyomán elterjedt kifejezéssel – személyes valóság. Ez a kategória arra akar rámutatni, hogy az egyének viselkedését az objektív, mindenki számára azonos valóságtól eltérő személyes tudásanyag irányítja, amely objektív ismereteket és szubjektív egyedi meggyőződést egyaránt tartalmaz. Mindennapi cselekvésünk általában nem tudományos megfontolások szerint történik, hanem helyes vagy helytelen, sikerre vagy sikertelenségre vezető meggyőződéseink alapján. Ezért, ha az egyes individuumok magatartására vagyunk kíváncsiak, akkor abból kell kiindulni, hogy ők milyenek. Hű képet a személyes valóságukról kell alkotni, amiről azután visszapattannak a filozófiai antropológiák külsődleges normái, a tudományos mércék „idegen” elvárásai.

Létezik olyan filozófiai antropológia, sőt szakmai elemzés is, amely elkülöníti egymástól az emberek, úgymond, illuzórikus („vélt”) és valóságos szükségleteit. Egzakt mérésekkel is igazolható bizonyos szenvedélybetegségeknek az egyén szervezetét vagy pszichikumát romboló-roncsoló hatása. Szakszerű vizsgálat kimutathatja, hogy a dohányzás, egy tőkés vállalkozás, egy politikai vezetés stb. káros a szűkebb vagy tágabb környezetére, de ettől még nem szűnnek meg ezek a tevékenységek, illetve szereplők. Mivel az egyének viselkedését nem kizárólag a tudományos objektivitás vezérli, személyes valóságuk többnyire nem fog átalakulni pusztán valamilyen okos felvilágosítás, rábeszélés hatására. A betegnek nyilvánított illető erősebben kötődik a saját személyes valóságához, mint a tudományosan kimutatott „egészség” mércéjéhez, és nem mond le a fájdalomcsillapító „ópiumokról”: a cigarettáról, drogról, képviselőválasztásról stb. Amiről szakemberek kimutatják, bebizonyítják, hogy csupán vélt, illuzórikus szükséglete, az a hús-vér egyén számára az életéhez hozzá tartozó, annak szerves részét képező objektív igény, működési feltétel.

Akik önmagukra hallgatnak, önmagukat választják tanácsadóul, nagyon különböző döntésre, cselekvésre juthatnak ugyanabban a kérdésben. Ugyanakkor ezekben a tartalmilag eltérő eredményekben azonos, hogy személyes, hogy egyedi – vagyis hogy az övék. Ez a *formai* azonosság mindössze arról árulkodik, hogy van személyes meggyőződése, világlátása, társadalmi élethelyzetével kapcsolatos beállítódása az illetőnek. Személyes döntése azt is megmutatja, hogy miképpen éli meg az élethelyzetét. A tudományosan feltárható objektív valósághoz képest az általa megélt valóságról informál. De a nem megélt objektív és a megélt saját valóság közül az egyén számára, cse-

lekedeteiben, gyakorlatában az utóbbi szerepe az erősebb. „Éltrevalóságának” kelléke, hogy ebben az összefüggésben a megélt valóságnak (ahogy az egyén beleéli magát a körülményeibe, beleilleszti magát a környezetébe) van elsőbbsége – hiszen e szerint létezik, hozza meg állásfoglalásait, folytatja a gyakorlatát, hat a környezetére és önmagára. Végző soron ez az ő egyéni (tartalmait tekintve, személytelen elemekkel tarkított), személyes élete. Egyedisége irányítja abban, hogy miképpen reagáljon külső gazdasági, jogi, politikai stb. ösztönzésekre, ösztökélésekre, előírásokra. Hogy konkrét helyzetekben mikor milyen engedményekig mehet el, milyen kompromisszumokat köthet.

Az önállóságra törekvő egyén személyisége lehet egységes vagy eklektikus, következetes vagy szeszélyes, de általános ismérve, hogy az illető itt és most saját véleményét alakít ki, saját döntést hoz. Egy döntés, cselekedet személyes jellegének a megállapítása tisztán formai, az irányultságra vonatkozó megállapítás – abból semmilyen konkrét tartalmi ismérv nem következik. Kimondása nem jelent mást (többet), mint egyfajta viszonyulás hangsúlyozását. Önmagában a személyes jelleg kimutatása nem tartalmaz értékítéletet – valamely egyén öncélúan romboló viselkedése is lehet személyes.

Személyiség a kultúrtörténetben

Gyakran találkozni a szellemi kultúra történetében az önállóságra törekvő, egyediségét fontosnak tartó, személyes önmagához ragaszkodó egyén különböző eseteivel. Ezek a példák egyaránt megtalálhatók a szépirodalom, a filozófia, az etika, a politikai ideológia, a lélektan stb. területén. „Légy hű önmagadhoz” – hirdeti Erik Knight regényének címe. „Válaszd önmagad!” – hangzik az ismert választási felhívás. A felvilágosodás-kori filozófia „értelmes önzés” elmélete szerint az individuumok ésszerű magatartása nem más, mint a helyesen (komplexen) felfogott önérdék követése. Valamivel később Ludwig Feuerbach az egyén személyes jellegének (pszichikumának) megkerülhetetlen fontosságára hívja fel a figyelmet. Mivel az individuumok gondolkodása időnként gépies, rutinszerű, megkérdőjelezi az emberi létezés descartes-i bizonyítékát. A létezés személyes létezés, és ennek az a tényleges biztosítóka, hogy érzéseim vannak – vallja. Lelkületem érzései szervesen hozzám tartoznak, személyesek.

A személyiség természetével, sajátosságaival leginkább foglalkozó tudomány, a pszichológia profiljába tartozik az egyén lelki műkö-

désének feltérképezése, valamint különböző technikák kidolgozása és alkalmazása a pszichés bajok, sérülések orvoslására. Az utóbbi időben szinte külön iparág lett az az irodalom, amely a személyiség lelki ösegélyezésével, öngyógyításával, pszichikai önmentésével foglalkozik. (Példaként néhány könyvcím: „Légy jó önmagadhoz!”, „Találd meg önmagad!”, „Szeresd önmagad és mindegy, hogy kivel élsz!”, „Teremtsd újra önmagad!”, „Válj azzá, aki valójában vagy!”, „Fogadd el magad!”.)

Az etikai gondolkodásban rendre visszatérő követelmény az önmagunkkal szembeni felelősség, önmagunk iránti kötelesség. Alapvető erkölcsi elvárás a jó lelkiismeret, aminek elengedhetetlen feltétele, hogy harmóniában legyünk magunkkal. Ez pedig – a legtöbb szerzőnél – előírja egységes személyiség kialakítását. Erich Fromm értelmezése szerint az etika (a humanista etika) valójában alkalmazott pszichológia.

Önmagadért mozgalom

Az emberiség története során a tradicionális társadalmak (közösségek) pórusaiban, illetve perifériáján, keretein belül, illetve hagyományaival szemben mindenhol megjelenik egyéneknek olyan viselkedése, amely eltér a megszokottól, az általánosan elfogadottól, elvárttól. A polgári korszak pedig tömegesen produkálja az egyedi személyiség önmegvalósító, illetve önvédelmi beállítódásának és magatartásának különböző változatait.

Mindezek a történelmi jelenségek, mind pedig az említett kultúrtörténeti példák, hivatkozások azt sugallják, hogy létezik egy korokon, társadalmi berendezkedéseken átívelő, sajátos fejlemény az emberiség történetében: a személyiség, egyéniség szabadságra, függetlenségre, önállóságra törekvése. A kultúrtörténetben és az ennek alapját képező társadalmi gyakorlatban annyira sűrűn jelenik meg az egyediségünkre, a személyes létezésünkre, az önmagunkra való odafigyelés fontossága, hogy az bizonyos értelemben egyfajta spontán mozgalomnak is tekinthető. Valamiféle önmagadat mozgalom, önmagadért mozgalom, irányultság – hol nyílt, deklarált, hol rejtett, rejtőzködő – jelenlétéről tanúskodik. A szereplők többnyire nem úgy élik meg, hogy ők most éppen egy mozgalmat csinálnak, ám amit csinálnak, annak egyfajta mozgalom is a tünete, mellékterméke. Úgy tűnik, nem kizárólag attól lehet valami mozgalom, hogy a résztvevői

annak deklarálják (ez inkább az ideológiai vetület), hanem attól is, hogy az adott szempontból hasonlóan mozognak.

Jelen összefüggésben a mozgalomjelleg az önállóságra törekvő személyiség (bármilyen az, akár egységes, akár eklektikus) és külső környezete (bármilyen is) viszonyára vonatkozik. Az ilyen értelemben vett önmagadért mozgalomnak vannak teoretikusai, ideológusai, „propagandistái”. Vannak „önkéntesei” és terapeutái. Vannak, akik önállóan, saját útkeresés révén jutnak el ide, és vannak, akik mások beállítódására, példájára felfigyelve. Vannak, akik visszahúzódva, „titokban” (mondhatni, rejtett aktivistaként) törekszenek saját, személyes magatartásra, és vannak, akik – mintegy a többieknek is ajánlva – látványosan, öntudatos aktivistaként cselekszenek. A „propagandisták” közül egyesek csak viselkedési példájukkal, mások beszélgetésekben, rendezvényeken (akár szervezett szolgáltatások keretében) népszerűsítik a szabad, független, önálló személyiség eszméjét, gondolatát.

Az „önmagadért mozgalom” abban különbözik más mozgalmaktól, hogy nincs szervezeti konzekvenciája: híveinek, követőinek aktivitása formálisan nem intézményesül. Formális egyesülés, intézményes létezés nélkül „egyek”. Annyiban egyek, hogy – az itt hangsúlyozott lényeg tekintetében – részben vagy egészében egyetértenek: „belülről”, azaz formailag hasonló módon cselekednek.

Az ilyen mozgalom-értelmezés nem idegen a *Baloldali Alternatíva* hagyományaitól. Mint a gyakorlati öntevékenységek ösztönzésére és népszerűsítésére 1988-ban létrejött, magát mozgalomnak tekintő szervezet – alapküldetéséből következően – minden humánus önszerveződést az általa képviselt mozgalomhoz tartozónak, szerves részének tekint.

Pillanatnyi önmagadért

Gyakran előfordul, hogy valaki önmagára hallgatva cselekszik és – népiesen szólva – „pofára esik”. „Ezt akartad!?” „Tényleg ezt akartad!?” – szembesítik a következményekkel. A kérdésre kétféle reagálás történhet. Az egyik esetben az illető a körülményeket okolja vagy nem kellően előrelátó önmagát hibáztatja. A másik esetben megvédi a döntését: célja az önfeladás elkerülése volt, és számára valójában győzelem az, amit a külső szemlélő kudarcnak ítél. Mivel a célkitűzés nem egy életfolyamatnak, hanem a jelennek szól (a jövővel egyáltalán

nem kíván foglalkozni), saját mércéjén mérve elérte a célját. Alapálása: rövid távra, a „pillanatnak” kell döntenem – bármi legyen is az ára. (Vö.: „Inkább legyen színes, izgalmas életem pár évig, mint egy unalmas száz esztendeig.”) Csak így lehet a körülmények vállalhatatlan kényszereitől mentesülni. Bizonyos szempontból ilyen személyiség Georg Strelisker regényének „felelőtlen embere”, aki büntények megtervezésével és elkövetésével szórakoztatja magát.

Lényegében ide sorolható Max Stirner filozófiája is, aminek illeszkedő részét – jellegzetessége miatt – érdemes felidézni. Azt hirdeti, hogy az ember ne akarjon más lenni, mint ami. „Mindenható én” gyanánt magából induljon ki: csak a belülről jövő indíttatásokra figyeljen. Minden körülmények között vállalja önmagát: gátlások nélkül engedjen az éppen rátörő spontán késztetéseknek. Soha semmiben ne tegyen magán erőszakot: mindig azt cselekedje, amihez kedve van, amire éppen vágyat érez. Akármi is a következménye, engedelmeskedjen pillanatnyi önmagának – tetteiért senki másnak nem felelős. Nem engedhető meg, hogy korábbi vágya, cselekedete, hangoztatott véleménye bármiben korlátozza; hogy a tegnapi lényé szolgájává váljon. „Önmaga iránti kötelessége, hogy minden pillanatban egészen az legyen, ami.”

Individuális önmagadért

A személyiség jelenhez kötődő önvédelménél átfogóbb az egész életre szóló (mondhatni, strukturális) önvédelem stratégiája. Az önmagamért cselekvés rövid távú, az adott pillanatnak szóló formájánál gyakoribb az a törekvés, amikor az egyén az egyedi személyiségének hosszú távú biztonságát keresi. Ez annyiban szélesebb sugarú az előzőnél, hogy a cselekedetek külső, környezetbeli következményeivel (hatásaival és visszahatásaival) is kalkulál. Az egyén hosszú távú személyes szabadság-törekvése többnyire a fennálló társadalmi rendszerben (illetve bizonyos természeti erőkhöz) ütközik korlátba. Benne mutatkozik meg annak fő akadálya, hogy tisztán önmaga legyen.

A kultúrtörténetben az ilyen típusú beállítódás is gazdagon illusztrálható. A szépirodalomban ismételtlen visszatérő téma, hogy a személyes meggyőződés szerinti cselekvés, önmagáért való kiállás konfliktusba sodor a társadalmi környezettel (gondoljunk pl. Hamlet és Morus [Robert Bolt] alakjának megformálására, Molière Alseste-

jére, Camus Mersault-jára) – függetlenül attól, hogy az alkotó ezt a szembenállást pozitív viselkedésnek tartja vagy kritikusan szemléli. De a probléma igazán kiélezett felvetése főleg szellemi (többnyire filozófiai) irányzatokban, illetve azok határterületén található.

– Platónnál a halálra ítélt Szókratész megmenekülhetne, azonban a biológiai halálnál rosszabbnak tartja az önfeladást: személyiségének a halálát.

– A sztoikusok érdeklődésének középpontjában az egyén önvédelme áll. Álláspontjuk szerint az önismeret és az önfegyelem vezet el a személyiség belső szabadságához. Epiktétosz filozófiájában a bölcs ember a teljesen tőlünk függő dolgokra koncentrálnak, és tudatosan felhagy minden olyan igénnyel, amely nem biztos, hogy kielégíthető. Csak a véleményalkotásunk és a vágyaink fölött lehet korlátlan hatalmunk, minden más kiszolgáltatottá tesz. Ezért el kell dönteni – fogalmaz –, hogy mi akarsz lenni: konzul, hadvezér vagy szabad ember. A szabad ember nem teszi magát egyetlen foglalkozás szolgáivá, mert az személyisége teljességének a megcsonkítása lenne. Az egységes személyiségről való lemondás.

– Gondolatilag ide illeszkedik a helyenként már-már polgári szemléletű Xenophón érvelése. Kimutatja, hogy a zsarnok politikus valójában áldozat, hiszen ezen a poszton nem cselekedhet személyes indíttatások szerint. Egy pozíció szolgálatában áll, és ebben a szolgálatban feloldódik, elsorvad a belső egyedisége. Viselkedését egy személyiségétől független, azon kívüli logika irányítja: a külső eredményesség érdekében kénytelen alávetni magát a hatalom objektív természetének, praktikus előírásainak, követelményeinek.

– A polgári berendezkedés korai időszakában az egyéni önvédelem igényét a romantika szellemi irányzata fogalmazza meg a legmarkánsabban. Jellegzetesebb képviselői szerint ebben a társadalomban csak az emberi belső kínál teljességet: a polgári rendszer racionálisan széttagolt, feldarabolt világából az egységes személyiség kénytelen az érzések világába, a lelki élet területére visszavonulni. Ennek autonómiáját, az egyén belső értékeit kell mindenáron megvédeni a társadalomban eluralkodó gazdasági logikával szemben.

– A XX. században az individualitás legfőbb oltalmazójaként az egzisztencializmus irányzata lép fel – mint a véges, halandó én szabadságának filozófiája. Az egyedi személyiséget olyan külön világnak tekinti, amely a társadalmi környezet elszemélytelenítő kényszereivel szemben védelmezésre szorul. Ugyanakkor ez az önvédelem nem passzív, nem redukálódik pusztán defenzivitásra, hanem kreatív, ön-

építő, önfejlesztő formát ölt. Az egzisztencializmus a személyiséget folyamatként fogja fel, amelyben a jelen állapot elsősorban lehetőségként érdekes: felszólítás arra, hogy alkossuk meg önmagunkat. Más szavakkal: válasszuk tudatosan önmagunkat – önmagunkat mint megvalósítandó feladatot –, hiszen az egyén végeredményben az, amivé teszi magát.

*

Sokan tekintik a történelmileg kiharcolt piaci szabadságot, az egyének gazdasági versengésének szabadságát olyan terepnek, ahol a személyiség alkotó energiái nyilvánulnak meg. Továbbmenve: a magánönzés érvényesítésének terepül szolgáló piaci rendszert a közjő megvalósítójaként értelmezik: az összesség fejlődése minden egyén egoista erőfeszítéséből jön létre. Itt az egyes individuum azzal használ leginkább a társadalomnak, ha csak magára van tekintettel. Amikor nem törődve másokkal, kizárólag a saját előnyeit keresi, a piaci versenykényszer által kiváltott maximális erőbedobásával akaratlanul az összességet is szolgálja. Ily módon a versenygazdaságban az egyéni és az általános érdek követése egybeesik. Ugyanakkor a hangoztatott érdekegybeesés hívei között olyan is található (Bernard de Mandeville), aki ezt a végeredményt nem egyszerűen diadalmas, hanem ellentmondásos megoldásként tünteti fel. Olyan sikerként, amelynek ára van. A közhaszon – úgymond – az önző ember magánvétkéinek a terméke (spontán mellékterméke).

Látni kell azonban, hogy az önállóságra törekvő személyiség szempontjából komolyabb a probléma, mint az említett belső ellentmondásosság. A versengő (más megközelítésben: versengésre kényszerülő) egyén a piacon nem önmaga: nem a személyes egyediségének, eredetiségének megfelelően cselekszik. Nem a saját játékát játssza, hanem alá van vetve előre megadott játékszabályoknak. Egy tőle független, külső kényszerűségként készen kapott rendszerbe illeszkedik bele. Nem saját szabályok, hanem annak személytelen szabályai szerint viselkedik.

Hamletek a társadalomban

Shakespeare Hamletje a darabban igencsak rendhagyó figura. Személyes valósága kilóg a környezetéből, magatartása eltér az illendőtől. Nem igazodik a többiekhez, az elvárt szokásokhoz. Autonóm módon

cselekszik. „Kívülállása” azonban nem különállás, hanem olyan provokáció, amely hat: megzavarja környezetének gépies magabiztosságát. Tulajdonképpen ő mozgatja az eseményeket.¹

A környezeten való személyes felülemelkedésnek ilyen társadalmi visszahatását, annak jelentőségét John Stuart Mill általános elméleti rangra emeli. Olyan korban, amikor „kevesen mernek különlegesekek lenni”, már az is eredetiség, ha valaki „olyasmit nem tesz, amit »mindenki csinál«”. Leszögezi: „az egyszerű nonkonformizmus, pusztán az, hogy valaki nem hajt fejet a szokásoknak, önmagában szolgálat”: provokáló példája kizökkent a passzivitásból, az eltunyuláshoz vezető meglegedettségből. Sőt, a gépiesen betanult igazságnál társadalmilag értékesebb lehet egy önálló tévedés.

De nem minden nonkonformizmus kap pozitív megítélést a kultúrtörténetben: a különc személyisége nem önálló. Ami nála eredetiségnek látszik, az valójában eredetieskedés: olyan felvett szerep, amelyet nem az illető önállóságra törekvése, hanem a figyelemfelkeltés szándéka mozgat. Nem önmaga miatt, önmagáért, belső mértéke szerint viselkedik az átlagostól eltérően. Olyan szereplés ez, amelynek nem ő a végső alanya. Szokatlan magatartása, gesztusa nem személyiségének autonómiájából fakad, hanem a környezet által irányított, meghatározott: neki készül. Az ilyen egyén tulajdonképpen foglya annak a közönségnek, amelynek meghökkentését vagy jóindulatú figyelmét akarja elérni.

Önmagadért közösség (társadalmi önvédelem)

A személyisége védelmezésére, illetve megvalósítására törekvő egyén nem csak addig juthat el, hogy elfordul, elszigeteli magát az elszemélytelenítő külső környezettől. Számos esetben az önvédelem az ellenséges társadalmi környezet megváltoztatásának, átalakításának kísérletébe is átmegy. Ez az offenzív forma az emberiség történelme során újra meg újra megjelenik: mind gyakorlati próbálkozásokban (reformokban, forradalmakban), mind különböző elméleti konstrukciókban. Ugyanakkor feltűnő, hogy ezekben általában nem maga az egyén a társadalmi önvédelem kiindulópontja, és az nem is a személyiség egyediségének biztosítására irányul, hanem valamilyen konkrét feszültség, illetve felszámolásának igénye idézi elő. Ez azért nem meglepő, mert az egyedi személyiség védelmének fontosságára való tömegesebb rádöbbenés társadalmi feltételei (motivációi) in-

kább csak a születési előjogok eltörlése, valamint a polgári rendszer hierarchiáinak megtapasztalása után alakulnak ki.

Az egyén számára a közösségi (társadalmi) önvédelem a pusztán individuálisnál átfogóbb, kiteljesedettebb (következesebb!) forma. Az egyéni elzárkózásnál hatékonyabb megoldási próbálkozásnak mutatkozik a többiekkel való összefogás. Az offenzív, önmegvalósító törekvések lehetősége szintén kiszélesedik.

A kapitalizmussal szembeni alternatívát keresve, számos elképzelés született valamilyen harmonikusabb társadalomról. Ezen elméleti alternatívák sorába illeszkedik a kommunizmusnak mint „szabadon társult emberek” (MEM 23., 81.) közösségének marxi hipotézise. Ennek tagjait áru- és pénzkapcsolatok helyett egyének személyes együttműködése kapcsolja össze. Az „önmagadért mozgalom” beletorkollik ebbe a kommunizmus-hipotézisbe, melynek főbb elemei a következők.

A korabeli egyén kettősen, meghasonlottan létezik: személyes oldala, a „személyes egyén” (MEM 3. 66.) alárendelt szerepet játszik a társadalmi létfeltételeknek kiszolgáltató, személyisége szempontjából véletlen (mondhatni személytelen) oldalához képest. Következtetés: a munkásoknak „meg kell dönteniök az államot, hogy személyiségüket érvényre juttathassák” (MEM 3. 65.). Ami nem kevesebbet állít, mint hogy a személyiség-központú orvoslás a rendszer megváltoztatása.

Egy kapitalizmus utáni világtörténelmi lehetőséget Marx „szabad egyéniségek” társadalmaként, önkéntes társulásaként jellemez, amelynek tagjai maguk hozzák létre (és alakítják át) együttműködésük szabályait.² Az ilyen társulás „az egyének egyetemes fejlődésére... alapozódik” (MEM 46/I. 75.); kiindulópontja és alapegysége a „szabad társadalmi egyén” (MEM 46/I. 109.). Sajátossága, hogy tagjainak személyes kibontakozásán nyugszik a működése: „minden egyes ember szabad fejlődése az összesség szabad fejlődésének feltétele” (MEM 4. 460.). Ebben a logikában az egész társadalom fejlődése, kiteljesedése valójában abból származik, hogy „önmegvalósító” (vö. MEM 46/II. 86.) tagjai közvetlenül érdekeltek individuális, személyes képességeik fejlesztésében, kibontakoztatásában, gazdagításában. Az „összesség szabad fejlődése” mintegy ennek a következménye, folyománya. Ebből is következően: megkerülhetetlen „alapelve minden egyén teljes és szabad fejlődése” (MEM 23. 553.). (Vagyis ez a társadalmi hipotézis nem valósulhat meg személyiség-központú működés nélkül.)

Mennyiben, miben lehet szabad a feltételezett „szabad egyéniség”? Mindenképpen – ha csak a jelzés szintjén is – szükséges kiemelni három alapterületet.

1. A személyiség („személyes egyén”) felszabadítása a széttagolódás, részekre hullás társadalmi kényszere alól.

A korabeli rendszerben az egyéntől mást kíván a politika, mást a gazdaság, mást a vallás stb. A szabad egyéniségek társadalmának hipotézise viszont személyes viselkedést „kíván” tőle: visszatérést a gazdaságból, politikából, jogból stb. az individuum maga formálta létezésébe. Egy állami bürokratizmuson, továbbá pénzgazdaságon túli, egységes személyiségként való társadalmi élet lehetőségét kínálja.

2. Az individuum felszabadítása a bér munka alól.

A szabadon társult egyének közös szükségletre (azaz mindannyiuk szükségletére) termelnek. Minden egyes egyén a saját fogyasztási igényeinek arányában vesz részt a termelésben és az előállított javakból a munkája révén részesedik. Tehát önmagáért cselekedve – mintegy módszertani szükségszerűséggel – a társaiért cselekszik. Az egymásrautaltságból, együttlétezésből következően az önkéntes társulásban („a munkát magán belül elosztó” (MEM 46/I. 75.) „társult termelési mód”-ban) nem válik külön az, amit az individuum önmaga érdekében és amit a többiek érdekében tesz. Úgy tevékenykedik a maga szükséglet-kielégítéséért, hogy ezzel egyúttal a többiek szükséglet-kielégítéséért cselekszik.

3. A szabadidő „felszabadítása”

A marxi hipotézisben a társulások termelés fontos mozzanata a gazdaságosság – segítségével lehet csökkenteni a munkát, ezáltal megnövelni a szabadon rendelkezésre álló időt. A tőkés rendszernek – világtörténelmileg tekintve – egyik fő pozitívuma, hogy az egyes termék előállításához szükséges munkaidő megrövidítésével szabadidőt (társadalmi szabadidőt) termel, amely a társulások együttműködésben minden egyén által birtokolhatóvá válik. Ez az idő – úgy mond – az „egyén teljes fejlődésére szolgáló idő” (MEM 46/II. 174.); „az egyének szabad, szellemi és társadalmi tevékenysége számára meghódított időrész” (MEM 23. 492.).

A vázoltak szerint, a szabadidő *specifikus* terep az önmagadért cselekvés számára. A személyiség által autonóm módon kitölthető időkeret, amely a pihenésen és a fogyasztáson túl aktív örömök (szabad alkotás, képességkibontakoztatás, önfejlődés, társas tevékenység) lehetőségeit kínálja.

Filozófiai antropológiák különböző képeket rajzolnak az emberről. Egy embereszmény körvonalazása valójában – kimondatlanul is – erkölcsi előírást jelent az egyén számára: „felelj meg az ember eszményképének!” „Tedd magad olyanná, mint az általános eszmény, viselkedj neki megfelelően!” A konkrét egyén és az eszmény között valamilyen etika (erkölcsi felszólítás) közvetít.

A marxi filozófia (itt az 1845 utáni írásokról van szó) némiképp megfordítja ezt a viszonyt: nem valamilyen filozófiai emberfogalommal dolgozik („valóságosan tevékeny emberekből indulunk ki” [MEM 3 25.]), hanem a személyes érdekeltségre alapoz és rámutat a természeti hatalmakkal, idegen társadalmi erőkkal, valamint az egyén belső természeti erőivel szembeni emancipálódásának a történelmi lehetőségére.

A kultúrtörténetben sokszor fogalmazódott meg elképzelés az emberek harmonikusnak gondolt együttéléséről. Az ilyen elméleti megfogalmazásoknál nehezebb feladat a humánus társadalomról alkotott elképzelések gyakorlatba való átültetése. Leginkább azzal találkozni, hogy valamilyen erős hatalommal rendelkező uralkodót próbálnak rávenni az elképzelés bevezetésére. Ezzel a módszerrel szakít Marx, amikor a felvilágosító értelmi meggyőzés helyett a társadalmi érdekeltségre helyezi át a hangsúlyt: az elméleti lehetőség gyakorlati realizálásához „szociológiai hordozót” vél találni a társadalmilag alávetett bérmunkásságban. Ismeretes, hogy ezt az összefüggést a fiatal Marx – meglehetősen absztrakt módon – „filozófia” és proletariátus közös ügyeként is megfogalmazza: „A filozófia nem valósíthatja meg magát a proletariátus megszüntetése nélkül, a proletariátus nem szüntetheti meg magát a filozófia megvalósítása nélkül.” (MEM 1. 390–391.)

Szükséges kiemelni, hogy nem csak a társadalmilag alávetett bérmunkásság, hanem a társadalmilag alávetett személyiség mint egyéniség érdekeltségéről is szól Marx: „A jelen korszakban a dologi viszonyoknak az egyének fölötti uralma, az egyéniségnek a véletlenség általi elnyomása legélesebb és legegységesebb formáját kapta meg és ezzel a létező egyének elé egészen meghatározott feladatot állított. [...] a fejlődés egy egészen meghatározott módjától való megszabadulást írta elő. Ez a jelenlegi viszonyok által előírt feladat egybeesik a társadalom kommunisztikus megszervezésének feladatával.” (MEM 3. 433.)

Továbbá utal arra, hogy bár vannak, akik aktuálisan jól érzik magukat „az egyéniségnek a véletlenség általi elnyomásában”, de a

„személyes egyén” érdeke – mint antropológiai, vagyis elméletileg, ezért hosszú távon megkerülhetetlen összefüggés – ettől még fennáll (vö. a Xenophón-hivatkozás tartalmával).

Marx követői a bérmunkásságra vonatkozó elképzelést kiterjesztik, tovább szélesítik: míg egyeseket a társadalmi helyzetük, addig másokat az erkölcsi meggyőződésük, a lelkiismeretük (ami végső fokon persze az érdekeltségnek egy másik, azaz belső formája) állíthat egy társadalmi forradalom pártjára.

Nem nehéz észrevenni, hogy a marxi kommunizmus-hipotézis a bérmunkásság mellett egy kevésbé hangsúlyozott másik címmel is rendelkezik: a személyes autonómiára törekvő egyénnel. (Ezt annak ellenére szükséges hangsúlyozni, hogy köztük jelentős az átfedés.) Az utóbbiról kimutatható a közvetlen érdekeltsége mind a személyiség kényszerű részekre tagolásának megszűnésében, mind a szabadidő felszabadításában. Ennyiben az elmélet „kihordásában” egyaránt érintett a megélhetési tulajdonnal nem rendelkező bérmunkás osztály és az önállóságra törekvő személyiség. (A személyiségek érdeke tágabb, általánosabb az osztályérdeknél, de nehezen koncentrálnak, egyesíthető – ami magyarázza az intézményesülés nélküli mozgalom-jelleget. Továbbá részben azt is, hogy értelmiségiék miért vesznek részt nagy számban az intézményesült munkásmozgalomban.)

Ugyanaz – „más betűkkel írva”

Egy régi viccben a kiséger véletlenül rálép az elefánt lábára és nagyon mentegetőzik. Mire az elefánt elnézően: „Nem tesz semmit, fordítva is történhetett volna.” A méretek gyakran nagyon különbözők. A gondolatok, szellemi termékek méretre igazítását pedagógiának is nevezik.

A „Kolima” írója, a Gulágot megjárt Viktor Salamov nézete szerint, a Biblia és a Kommunista kiáltvány ugyanazt mondja, csak más betűkkel írva. Ez persze így nem teljesen igaz, de lehet sejteni, hogy a megállapítás lényegét illetően Salamov mire utal: végső fokon mindkét mű a társadalom alávettjeinek egyfajta védelmezését célozza. Ezt azért szükséges felidézni, mert Salamov kijelentésének *módszertani* üzenete: azonos tartalom különböző szavakkal, eltérő kategóriákkal is kifejezhető. Továbbmenve: különböző közönségeknek más-más „nyelven”, érveléssel lehet átadni, velük megértetni. Mivel a megszólítandók (címezettek) élethelyzete, világképe, olvasottsága, kulturális érzékenysége nagyon eltérő, a mondandót – a „fogyaszthatóság”,

a befogadás esélyének növelése érdekében – szükséges is többféle módon megfogalmazni.

A többoldalú, többirányú kommunikálhatóság lehetősége a marxizmus-kommunizmus-hipotézisre is áll. Megközelíthető történetfilozófiai nézőpontból. Megközelíthető társadalm szerkezeti szempontból. De megközelíthető az egyedi személyiség oldaláról, személyiségközpontú felfogásként is.

Teljesen félrevezető (bár nem véletlen), hogy a közgondolkodás a kommunizmus-hipotézist *egyoldalúan* közösségfilozófiaként tartja számon, és a „szakmában” is ritkán találkozni vele mint a személyiségek, egyéniségek sokféleségének elméletével. A tudományos irodalom viszonylag keveset foglalkozik az individuális (személyiségfilozófiai, életfilozófiai) oldalával.

Marx – elsősorban történelmi okok miatt – nem az önálló személyiség védelmezőjeként él a köztudatban. Pedig írásainak ilyen olvasata, értelmezése is létezik. Sőt, amikor a hivatkozott kommunisztikus közösségről van szó, annak kiindulópontja, alapegysége és végső célja az egyén (mint „szabad egyéniség”), aki önként, szabad elhatározásából társul és autonóm lényként működik együtt a többiekkel. Ezen aktus nélkül (azaz személyiségek autonóm cselekvése nélkül) a hipotézisként felvázolt társadalom nem jöhet létre.

Kihez szólni?

Több gyakorlati szempont magyarázza, hogy amikor Marx a hivatalos ideológia egyik hivatkozási alapjaként szolgált, jövőképe nemcsak a közfelfogásban tört meg az individuális pillére, hanem a tudományos munkák sem annak személyiségcentrizmusát emelték ki. Jól magyarázható, de kevéssé menthető, hogy ez a szál általában teljesen elsorvadt. (Ehhez kapcsolódik Sartre ismert kijelentése: az egzisztencializmusra addig van szükség, míg a marxizmus vissza nem fogadja magába az egyén problematikáját.) Ezek az írások a szakma mellett általában az olvasó nagyközönséget, illetve a politikai döntéshozókat próbálták valamilyen szinten megszólítani. Mondhatni: „méreetre gyártani” a terméket.

1. Többnyire a tudományos jellegű munkák is rendelkeztek áttételesen bizonyos pedagógiai céllal: megkíséreltek – a közvéleményt közvetlenül alakítandó, illetve igényét kielégítendő – elsődlegesen az intenzívebb társadalmi érdeklődést mutató rétegekhez fordulni.

2. Ha valakinek fontos volt a társadalmi folyamatokba való beleszólás, erre az ideológia területét is megkísérelhette felhasználni. Az, hogy a kor ideológiájának a „marxizmus-leninizmus” számított, lényegében behatárolta, hogy milyen kutatásoknak, írásoknak lehet valami esélye a politikai döntéshozók némi befolyásolására: a tudományos érvek, megfontolások is „jobban mutattak” marxi, engelsi, lenini hivatkozásokkal megtámogatva.

Egyes esetekben viszont ezek a hivatkozások közvetlenül provokatív, a hivatalos ideológiát vagy társadalmi gyakorlatot kritikailag ellenpontozó célt szolgáltak: a „marxizmus-leninizmust” filológiaiag szembesítették az eredeti gondolatokkal, szövegekkel.³

A hivatalos ideológia kicserélődése nem csak defenzívába szorulást jelent a Marx-értelmezés számára. Azt is jelenti, hogy kiszabadult a politikai „szolgálólány” szerepéből. Ebben a helyzetben a kommunizmus mint „önmagadért közösség” hipotézise mindazok számára érdekessé válhat, akiket foglalkoztat a személyiség autonómiájának kérdése. Aktuálpolitikáktól függetlenné vált elméletként megpróbálhat mindenkit megszólítani, aki érdekeltséget érez személyisége autonómiájának, egyénisége szabadságának kimunkálására, érvényesítésére.

Jegyzetek

- ¹ Vö. Ancsel Éva: *Az aszimmetrikus ember*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1989.
- ² Erről bővebben: A civil társadalom szocialista formája Marx elméletében. *Múltunk*, 2001/2–3. Digitálisan: minerva-tuto.22web.org.
- ³ Egy jellegzetes példa. A hetvenes évek elején a budapesti bölcsészkaron a filozófus KISZ-élet „azzal kezdődött”, hogy a gólyák kezébe nyomták egy 1970-ben ott készült, Lenin-idézeteket összegyűjtő műsortervezet szövegét. (Hiszen tudjuk: Leninnél az is olvasható, hogy a szocializmus ott kezdődik, ahol meghaladják az árutermelést.) Nem meglepő, hogy az évfordulós Lenin-műsor megtartását nem engedélyezték.